

ФРАЗЕОЛОГІЯ ЩОДЕННИКОВОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

*В. В. Денисюк, кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна)*

e-mail: dvv2812@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6773-1380

*У статті зrealізовано спробу проаналізувати мінімальний фразеологізм **за рукою** / **за руками**, засвідчений у щоденникових записах української верхівки першої половини XVIII ст. Аналіз фразеологізму передбачав з'ясування семантичної структури лексеми **рука**, вивчення мовних (українсько-польських, українсько-російських, російсько-польських) контактів, залучення писемних пам'яток інших стилів і жанрів.*

*З'ясовано, що утворення фразеологізму-канцеляризму мотивоване метафоричним зсувом в іменнику **рука**, що зазнав контекстуальних семантичних трансформацій і почав у сфері діловодства вживатися на позначення результату дії – підпису. Функціонування синонімічної пари **рука – подписание / подписание** 'підпис' у російській мові позначилося на утворенні мінімального фразеологізму **за рукою** внаслідок лексичної субституції іменникового компонента в запозиченій конструкції **за podpisem**. Географія українських пам'яток та контекстуальне оточення дають підстави стверджувати про вплив російської мови на поширення приїменниково-іменникової конструкції в українській.*

***Ключові слова:** фразеологізм, мінімальний фразеологізм, стійке сполучення слів, щоденниковий дискурс, стиль, канцеляризм, писемні пам'ятки.*

Актуальність. Розвиток фразеологічного фонду української мови засвідчує динамічні процеси передусім у кількісному складі цих одиниць, що зумовлено як появою нових стійких сполучень слів на основі власномовних ресурсів, так і запозиченням / калькуванням задля заповнення лінгволакуни. Динаміку простежено й у зміні семантичної структури, що спричиняє різні мовні процеси – від розщеплення колись єдиного значення на пучок сем до виходу на периферію, а згодом і повної втрати фразеологічної одиниці. У першому разі це стосується використання одного фразеологізму в комунікативних ситуаціях, що презентують різні стилі чи жанри, у такий спосіб відбувалося витворення в українській мові міжстильових фразеологізмів, що інколи могли реалізувати й протилежну семантику.

Запозичення з інших мов, зокрема слов'янських, в українську також становлять неабияку проблему, особливо коли йдеться про віддалені від нас часи, оскільки, з одного боку, близькість між слов'янськими мовами була більшою, а з іншого – писемних пам'яток зазвичай буває недостатньо для правильного потрактування напрямку запозичення. Тісні контакти, як це було, наприклад, із польською та українською мовами в XVI–XVII ст., спричинилися до того, що значна частина запозичень, адаптувавшись, стала «своєю» для носіїв відповідної мови, що, своєю чергою, призвело до затемнення внутрішньої форми слова / фразеологізму й потрактування його семантики в дусі «народної етимології».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Щоденниковий дискурс української мови першої половини XVIII ст., на жаль, не знайшов ще належного мовознавчого опрацювання, хоч і став джерельною базою для узагальнювальних досліджень з

історичної лексикології, зокрема академічного видання «Історія української мови. Лексика і фразеологія». Очевидно, таке «оминання» пов'язане з лінгвальною сутністю періоду, який прийнято радше потлумачувати як повнісіньке зросійщення української літературної мови, розрив між старою та новою українською літературною мовою, аніж поступове домінування народнорозмовного джерела. Щоденниковий дискурс нагадує ситуацію, що склалася з літописами Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка, які крізь призму теорії трьох стилів розподілили між різними мовами / варіантами мови тільки з огляду на візуальну близькість чи віддаленість від нової української літературної мови, таким чином отримавши тексти з переважанням народнорозмовного (літопис Самовидця), слов'яноруського / церковнослов'янського (літопис Г. Граб'янки) та книжно-писемного (літопис С. Величка) початків. Подібне можемо спостерігати й зі щоденниками М. Ханенка, Я. Марковича й П. Апостола. І якщо записи Я. Марковича та П. Апостола не викликають гострих суперечок і закидів (написані українською народнорозмовною та французькою мовами відповідно), то щоденник М. Ханенка несправедливо вважають російськомовним текстом. Прикметно, що дослідження того чи того фрагмента мовної картини цих пам'яток можна перерахувати на пальцях однієї руки. Це стосується, зокрема, і їхньої фразеології. Щоправда, у сучасній україністиці маємо розвідку, присвячену фразеологізму *на пушку взяти* й виконану на матеріалі «Щоденника» Я. Марковича [4], та тези, де коротко окреслено проблему функціонування фразеологізму *за рукою* [3].

Мета статті полягає в історико-етимологічному та семантико-структурному аналізі фразеологізму *за рукою*, зафіксованому в щоденниковому дискурсі української мови першої половини XVIII ст.

Матеріали і методи дослідження. Джерелом дослідження слугували «Щоденник» Я. Марковича, опублікований О. Лазаревським (ч. 1–3, 1893–1897 рр.) та В. Модзалевським (ч. 4, 1913 р.), і «Щоденник» М. Ханенка, опублікований редакцією «Київської старовини» (1884 р.). Для з'ясування лінгвальних особливостей аналізованого фразеологізму ми залучали пам'ятки інших стилів і жанрів різних хронологічних періодів, для чого послуговувалися описовим, порівняльно-історичним методами, а також методом контекстуального та дискурс-аналізу.

Результати дослідження та їх обговорення. Звернення до щоденникового дискурсу першої половини XVIII ст. дає змогу простежити хитання між російським і ще відчутним польським впливом та становлення того чи того варіанта фразеологізму як основного чи повного його занепаду.

Я. Маркович та М. Ханенко занотовували переважно інформацію, що стосувалася їхньої діяльності, зокрема економічної й соціальної, без аналізу інших подій у суспільстві чи хоч би незначного авторського коментування. Проте досить частими є контексти, де генеральний підскарбій та генеральний хорунжий описують ситуації, пов'язані з вирішенням різних юридичних чи адміністративних справ, послуговуючись властивими цій сфері канцелярськими висловами, напр.: 22 квітня 1723 року: *П. сотникъ наказній глинскій даль за рукою сказку о учинившомся побиттю надъ греченкомъ перекоповскимъ батожжемъ въ Глинску, по указу подполковника інгер. полку Реткина* (ДМ, 1, с. 28); 1 травня 1724 року: *Василь Дейнека, бувши тутъ, даль карту за рукою о поступкахъ Кальнѣцкого, и зъ тимъ отехаль, что мѣль дать грошей рублей 30 мнѣ, якихъ будто 134 зол. виненъ Кальнѣцкому, а не 50 рублей* (ДМ, 1, с. 87); 13 березня 1740 року: *Попъ Федор Ярошевич Крисковский дал писмо за руками отца своего и своею, что я близший до купльъ грунтовъ отцових, ежели бы они продават похотѣли, а я ему обѣщал мелницу возвратить* (ДМ, 4, с. 330); 24 липня 1747 року: *Писаль къ женѣ о занятыхъ здесь денгахъ 150 р., чтобъ оныя велѣла отдать въ Глуховъ судіи енеральному Горленку, и тамъ*

включилъ двѣ росписки за рукою швагра Александра Корецкого, которому даны въ займы 100 рублей, да 42 р. 40 к. на покупки въ Москвѣ, и то мое писмо отослалъ къ Журману для отсылки по почтѣ въ Стародубъ (ДХ, с. 320); 23 липня 1753 року: *Г. Скоропадскій отъехалъ въ Дунаецъ, безъ которого одну експедицію какъ въ полки, такъ и въ Москву, за руками толко моею и Гудовичевою, отравили* (ДХ, с. 501).

Як засвідчують наведені контексти, додатковим компонентом є залежний від дієслова субстантив у формі знахідного відмінка, що позначає різновид документа (*сказка, карта, росписка*). Цю групу розширює й номен *експедиція*, що в наведеному записі М. Ханенка синкретизує семантику ‘одна чи кілька людей, відряджених зі спеціальною метою’ та ‘документ’. Ілюструють наведені контексти й граматичну варіантність, коли замість дієслова в конструкції використано дієприкметникову форму, а іменник ужито у формі називного відмінка, напр.: 25 червня 1736 року: *Вторителная грамота з габънету за рукою габънет мингъстров в енер. крію прислана о висилкѣ провіянта* (ДМ, 4, с. 77); 1 травня 1743 року: *Сидѣлцу въ нашихъ коморахъ, Ермолаю Василіеву тулянину даны за рукою моею двѣ карты: 1) о коморахъ, чтобъ за оныя мимо насъ жадного платежа не давано; 2) что у него-жъ Ермолая, зъ первыхъ числѣ генваря сего году забрано сахаромъ, чаемъ и перчатками на 3 р. 25 к.* (ДХ, с. 204–205). Така прийменниково-відмінкова конструкція, ужита з прямим значенням, змушує задуматися над неприродним способом передавання комусь відповідного юридично-ділового документа, адже наведене сполучення слів не реалізує семантики локусу, властивої йому на перший погляд. Причиною цього є семантичні зрушення в лексемі *рука*.

Щоденник у задекларований період ще не становив самостійного жанру. Його витоки можна вбачати в діловому стилі, оскільки, як ми зазначали, попервах це була своєрідна збірка записів, що фіксували економічно-суспільну діяльність особи. У цьому аспекті логічним видається звернення до пам’яток ділового стилю, звідки Я. Маркович та М. Ханенко могли почерпнути цей фразеологізм, передовсім з огляду на обіймані посади. Дослідники української мови XIV–XVII ст. зазначають, що в пам’ятках ділового стилю часто вживаними є стійкі сполучення слів із компонентом *рука*, призначенням яких було номінувати специфіку оформлення документа. Д. Г. Гринчишин, наприклад, у складі лексики на означення адміністративно-юридичної документації та понять, пов’язаних із її оформленням, фіксує словосполучення *писати рукою* [2, с. 50]; І. М. Керницький словосполучення *руками своими подписатисѧ* кваліфікує як термінологічну лексику, «яка вказує на поняття, пов’язані з оформленням ділових документів» [6, с. 100]; М. Л. Худаш словосполучення *руку подписати* вважає канцелярським штампом [8, с. 127]. Такі висновки зроблено на основі аналізу писемних пам’яток, що територіально відображають мовну ситуацію на західноукраїнських землях у XIV–XVII ст. Звернення до ділових текстів з інших українських ареалів також засвідчує активність стійких сполучень слів із компонентом *рука*, напр.: *А для лепшого певности подписавишимъ тотъ его листъ властною рукою моею и печать есми свою до него завесилъ* (АВВ, с. 116); *Которыи ес тѣстаментъ мой у каждого права и на каждомъ мѣстицу при зуполной моцы вѣчне приимован и держан быти маѣт, до которого сего тѣстаменту, остаточное воли моеѣ учиненыи, приложил есми печат свою и рѣку влостнѣую свою подписал* (КЗК, с. 86); *А для летшого упевненя, за жѣда(н)емъ мо(и)м, во(з)ныи воево(д)ства Киевского панъ Ива(н) Зару(д)ски(и) пѣча(т) свою к сѣму листу моему приложи(л) и руку свою по(д)писа(л)* (ККПС, с. 119) та ін. Загалом можна стверджувати про єдине розуміння ситуації оформлення документа середньовічними писарями, проте наведені контексти все ж дають підстави говорити про «фразеологічну моду» на той чи той варіант, вироблену, очевидно, під час навчання. Прикметно, що засвідчений у «Щоденниках» Я. Марковича та

М. Ханенка фразеологізм на мовній карті України з'явився дуже пізно, напр.: 1713 р.: ... *и при отданю прав сознаваающие твердили то, что тую свою продажу теперешнюю устною мовою на уряді острицком сознавали и на писмі от себе **купчую за руками своими** пер облятам до книг **подали*** (Мицик, с. 34); 1727 р.: ... *понеже, якъ дастъ бгъ, же вм(с̃) <.> м(с̃)цѣ пнѣ, повернувши(с) з(ъ) назначе(н)ной себѣ функціи, и прибудеть в(ъ) Глуховъ <,> то я ту(т) ѡ(т) себѣ самому вм(с̃) <.> м(с̃)цѣ пнѣ на ратушу Глуховско(мъ), **за руками свидителѣй**, принявши о(с)талніе сто три(д)ця(т) рублей денегъ, **дамъ** слушную **купчую** <,> (ПЛ, с. 46); 1745 р.: *По облику умершаго бунчукового товарища Миха(й)ла Есмонтовского саморучномъ, и кромѣ облика <,> **пятнадцать** рублей <,> жена его Марина Скоруповна уплатила мнѣ всѣхъ дене(г) **пятьдесять пять** рублей <,> и по уплатки оно(й) для вѣрности <,> о(т) мене, **за рукою моею, дана** в принятіи росписка <,> (ПЛ, с. 111). Наведені контексти засвідчують дієслівні та прийменниково-відмінкові форми постійними складниками конструкції, що дає всі підстави вважати її стійкою. Для з'ясування напрямку проникнення цього фразеологізму в українську мову звернемо увагу на географію пам'яток, у яких його зафіксовано. Це центральне (Київ) і східне (історична Чернігівщина) Полісся. Тож можна припустити, що в такій формі фразеологізм потрапив в українську мову з російської. Навіть те, що стійке сполучення засвідчено в текстах другої половини XVII ст., які стосуються Лівобережної України, не доводить його українськості, напр.: ... *отдадутъ и столтъ челобитныхъ, **за рукою** воеводы Федора Протасьева* (АЮЗР, VI, с. 162); *Полковнику дать грамота съ прежняго отпуску, взявъ у него сказку, **за рукою**; а о канцеляристѣ допросить: какай ему грамота?* (АЮЗР, VI, с. 163); ... *гетманской универсалъ объявляли, и списокъ, **за руками**, дали* (АЮЗР, VI, с. 215); ... *гетманъ и полковники и старшина наказали бити челомъ, и тому де у нихъ есть наказъ съ статьями, **за гетманскою рукою** и печатью* (АЮЗР, VIII, с. 23); *И гетманъ, выслушавъ тѣ статьи, посовѣтывавъ съ бояриномъ и воеводою со княземъ Григорьемъ Григорьевичемъ, противъ тѣхъ статей далъ статьи на писмѣ, **за своею рукою** и за войсковою печатью* (АЮЗР, XIII, ст. 272). Позамовні чинники (намагання Московської держави мати прихильного до себе гетьмана позначилися на частковій заміні козацької канцелярії, що спричинило й відповідні зміни в оформленні документів) та контекстуальне оточення (зміни в лексико-фразеологічному й синтаксичному наповненні, зокрема поява слів, що номінували юридично-ділові реалії Московської держави) також слугують цьому підтвердженню.**

Прикметним є й те, що його засвідчено переважно в текстах нових жанрів, зокрема щоденнику та епістолярію (незважаючи на давню традицію листування), що наштовхує на думку про витворення фразеологізму за межами ділового стилю, який був і продовжував бути полігоном для функціонування дотрансформаційних варіантів. Новотвір, очевидно, одразу отримав «печать стилю», оскільки в тогочасних різножанрових пам'ятках він не представлений. Навіть українські літописці, які у XVIII ст. намагалися вдосконалити жанр за рахунок аналізу залучених джерел, наведення документальних свідчень та ін., тільки зрідка послуговуються аналізованим фразеологізмом, напр.: *По роспису какову **подали** на досмотрѣ земель генералу и воеводѣ Григорію Ивановичу Косогову, да дяку Полуевкту и столнику и Гадяцкому полковнику Михайлови Василіевичу, Полтавскіи жители, **за рукою** и за печатью Полтавского полковника Леонтія Черняка, по Коломацкому де лѣсу, что от города Каломака, ихъ Полтавскихъ жителей 42 пасѣкъ* (ЛВ, II, с. 520–521); ***За рукою** Гетмана Мазепы* (Описаніе, с. 49); *Король Казимѣръ, по желанію Хмельницкого, прислалъ ему и всему войску козацкому привилегій съ пунктами Зборов'скими, от него представленными на волности, котораго коней старшинамъ **розданы за рукою** самого гетмана Богдана Хмельницкого* (Описаніе 1, с. 226). Хоч і в тогочасних російських літописах

його фіксуємо спорадично, наприклад, у Пискаревському літописі під 7072 роком (= 1564 р.) читаємо: *И бысть в людех ненависть на царя от всех людей. И биша ему челом и даша ему челобитную за руками о опришнине, что не достоин сему быти* (ПЛ 1, с. 190).

Ділові тексти, що стосуються різних сфер діяльності українського козацтва у XVIII ст., канцелярія якого опинилася під пильним оком імператорського цензу, засвідчують активне послуговування фразеологізмом *за рукою / за руками*, напр.: *А каковыя за истинно исцеленіи, і когда, і кто, и при комъ, і от каковыхъ імянно болезней імелся молитвами ево, угодніка Божья свитителя // Христова Димитрія, получили, і кто оныхъ їхъ болезнехъ, і о количестве времени не моществовали ихъ, будучы заподлинно ведомо, засвидетелствоваль і о томъ при семь нашемъ покорнейшемъ доношении, въ приобщенномъ за руками подлинномъ следствии обстоятельно значитца* (АКНЗС, 1, с. 130); *И какіе именно земли, рѣки и лѣси для доволствія рыбное и звериное ловлями и степи, и другія угоди будутъ вамъ, запорожцямъ, означенніи и отведенни онои отводъ с вернимъ планомъ для конфермацій прислатъ в нашъ Сенатъ за руками, о чемъ к вамъ и Донскому Войску грамоти были послании* (АКНЗС, 1, с. 436); *В том і сия росписка к провіанским того магазейна дѣлам за рукою моею до росписания в книге расходной данна* (АКНЗС, 2, с. 163); *...денегъ 300 ру. да тѣри лошади своі собственніе, якіе у предписанного вора Рябого с товарищи за отбѣгом ихъ посланною командою отбити, онъ, Новицкой принялъ і в приемъ оного, // і чѣто въпредь за то не істець, за рукою своєю даль росписку* (АКНЗС, 2, с. 599–600); *Въ томъ во достовѣрие сию росписку за рукою моею даль і подписался* (АКНЗС, 2, с. 600); *... в приеме того писма оному нарочному за рукою войскового канцеляриста Якова Лаврентовича росписка дана* (АКНЗС, 3, с. 205); *... от его ясневѣлможности високоповелителнимъ за рукою его ордеромъ велено мнѣ, нижайшему, и уплатит, токмо і пниъ я ничего не получилъ* (АКНЗС, 3, с. 294).

Історичні словники підтверджують, що українській мові попереднього періоду не було властиве стійке сполучення слів саме в такій формі. Однак необхідно звернути увагу на основний компонент фразеологізму – іменник *рука*, з'ясувати, які зміни відбулися в його семантичній структурі. Як свідчать «Матеріали» І. І. Срезневського, номен *рука* в киеворуський період був полісемантом. Лексикограф виокремлює в реєстровому *рука* значення 'підпис', ілюструючи, проте, контекстами з пам'яток XV–XVI ст. (Срезн., III, с. 192). Зауважимо, що лексема *рука* в наведених у словниковій статті прикладах входить до складу стійкого сполучення *руку приложити / руку приписати*, яке І. І. Срезневський, щоправда, не кваліфікує як стійке. Справді, якби цей фразеологізм набув поширення в киеворуський період, його б однозначно кодифікували лексикографи і фразеографи, чого не спостерігаємо ні в «Матеріалах» І. І. Срезневського, ні в «Словнику фразеологічних одиниць давньоруської мови» О. І. Васильєва, ні в «Старослов'янському словнику (за рукописами X–XI ст.)», ні в «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.», де, зокрема, у семантичній структурі цього субстантива лексикографи виокремлюють значення 'почерк', наводять низку фразеологізмів, із-поміж яких були й ті, що стосувалися сфери діловодства (ССУМ, II, с. 306–307). Є. К. Тимченко в «Матеріалах» у словниковій статті *рука* також подає низку фразеологізмів із цим компонентом, з-поміж яких реєструє і *за руками* 'за підписом' та ілюструє контекстом із Літопису С. Величка (Тимч., Матер., 2, с. 299). Мінімальний фразеологізм *за рукою* з «підписовою» семантикою виокремлюють укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.»: *за рукою (за руками) – засвідчений підписом (підписами) (про документ)* (СРЯ^{11–17}, 22, с. 242), ілюструючи прикладами з пам'яток XVII ст. (1629 р. і 1649 р.), хоч у словниковій статті *судейка, судиика* наведено уривок із пам'ятки 1607 р.: *И во всемъ язъ Яковъ выборнымъ судийкамъ ... отпись даль за своєю рукою и печатью* (СРЯ^{11–17}, 28, с. 255). Цю лексикографічну традицію продовжили й

укладачі «Словника російської мови XVIII ст.»: *Ужив. у словосполученнях за рукою, за підписом, за печаткою, за розпискою та ін., що вказують на засвідчення, підтвердження чого-небудь підписом, печаткою, розпискою тощо* (СРЯ¹⁸, 7, с. 154).

Стимулював розвиток і поширення фразеологізму позамовний чинник, яким була у XVIII ст. в Російській імперії реформа державного апарату (на українських лівобережних землях це позначилося створенням 1722 р. і діяльністю Малоросійської колегії). Із цього часу складання документів набуло строгої регламентації. Як зазначає О. П. Майоров, «будь-який документ складався за строгою формою, визначеною канцелярськими циркулярами, центральною фігурою в колегіальній або місцевій канцелярії був секретар. Найважливіші документи складав секретар, інші, за розпорядженням секретаря, – канцеляристи. Переписували набіло і готували копії копійсти і підканцеляристи» [7, с. 20]. Поширення ділового стандарту найкраще ілюструють тексти віддалених від центру канцелярій. Наприклад, С. Г. Шулежкова в документах південноуральських канцелярій XVIII ст. зафіксувала низку стійких сполучень слів, які об'єднала у дві групи: номінативні терміни (*служилые люди, бродящие люди, прогонные деньги, военные и статские чины, канцелярия ротных дел, отводная земля, акцизные деньги, харчевые припасы* та ін.) і вербативні та субстантивні сполучення слів із процесуальною чи детермінантною семантикою (*в самой (крайней, немедленной) скорости, за подписанием (собственныя) руки – за руками, смотрение употребляют (иметь), чинить свободу, за благо рассудить, положить в (подушной) оклад* та ін.) [9, с. 38–62]. У другій групі, отже, дослідниця наводить і фразеологізм *за руками* як варіант одиниці *за подписанием (собственныя) руки*.

У контексті нашого дослідження слухним видається звернення до студій А. Золтана про польсько-східнослов'янські мовні контакти, де лінгвіст проаналізував «стилістичну» вправність Івана Грозного у використанні полонізмів, про яку в 1950–1970-х роках минулого століття охоче писали російські мовознавці. Угорський дослідник зробив справедливий закид, що студіювання виконане односторонньо – російсько-польсько, тоді як необхідно долучити листи Стефана Баторія. А. Золтан порівняв листи польського короля та московського царя й дійшов висновку, що частина тексту, де найбільше представлено полонізми, – це всього-на-всього копіювання листа Стефана Баторія з відповідною заміною особи дієслів. «При цьому, – як зауважує мовознавець, – зберігаються не тільки лексичні, семантичні, граматичні та синтаксичні особливості західноруського оригіналу, але не стираються повністю навіть деякі орфографічні риси» [5, с. 163]. Очевидно, що й появу фразеологізму *за рукою* необхідно шукати у своєрідній «копіювальній» традиції. Якщо тогочасний українськомовний правобережний діловий дискурс майже повністю перебував під польським впливом, а тому послуговувався польським варіантом, то російськомовний, де лексеми *рука* і *подписание / подписанье* 'підпис, що стверджує документ' (СРЯ^{11–17}, 16, с. 36) в одному зі значень вступали в синонімічні відношення, пропонував два лексичні варіанти – запозичений через українське чи білоруське посередництво польський, дещо змінений у польсько-церковнослов'янський, та трансформований свій. Аналізований щоденниковий дискурс давав змогу повною мірою відтворити той чи той документ, зберігаючи при цьому абсолютну тотожність його «вихідних» даних. Проте наведені контексти переконують у тому, що вже на початок XVIII ст. таке повне привнесення перешкоджало оптимальній інтертекстуальності жанру, створювало надлишковість інформації та, відповідно, ускладнювало її сприймання. Автори нового жанру вдавалися до граматичного перероблення цитованого документа, сутність якого була чітко окреслена в назві, додаючи пропріативне чи апелятивне найменування особи, яка його підписала. І якщо назву

документа можна було вводити в контекст без перероблення, то пропріативний компонент могли замінювати присвійним займенником *моя/своя/його* у відповідній числовій та відмінковій формі, а «важіль вагомості» отримував «цитатно-адресне» оформлення: *за подписанием руки = за рукою*, форма якого властива й сучасній російській мові (напр.: *за Н. И. Толстым; за В. М. Мокиенко* та ін.).

Фразеологізм *за рукою / за руками* вважати варіантом стійкого сполучення слів *за подписанием (собственныя) руки* можна тільки в аспекті семантики, яка збереглася, незважаючи на конденсацію кількісно більшої конструкції. Логічно припустити, що новий фразеологізм легше було утворити шляхом лексичної апокопи, залишивши тільки прийменниково-відмінкову конструкцію, уникнувши в такий спосіб семантичної тавтології. Тяжіння церковнослов'янської писемної традиції, що значною мірою детермінувала й діловий текст, заціклює дослідників на «своїй парафії» утворення фразеологізму. Але таку ділову ситуацію можна було спостерегти принаймні на всьому європейському обширі, а значить, її вербальний штамп міг утворитися будь-де. Зокрема, транслятором значної частини канцеляризмів зі слов'янських, передовсім чеської, та інших європейських мов в українську була польська мова, у якій ці канцеляризми «ослов'янізувалися». Аналізований нами фразеологізм повною мірою відповідає моделі, відомій польській мові XVI ст.: *za podpisem [czyim]*, де також функціювало й стійке сполучення слів *pod podpisem ręki swej* (SP, 26, с. 40). Прикметно, що форми *za ręką*, яка б відповідала східнослов'янській *за рукою*, укладачі словника не фіксують (SP, <http://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/6643#znaczenie-22>). Писемні пам'ятки української мови XVII–XVIII ст. засвідчують це сполучення слів, зокрема і в текстах інших стилів, напр.: ... дали межи себе и(н)те(р)цызы **за по(д)писо(м) рукъ** свои(х), та(к)же те(ж) **за по(д)писо(м) рукъ** во(з)ного и дво(х) шля(х)тичо(в) по(д) закладо(м) дво(х)со(т) золоты(х) и по(д) утраче(н)е(м) того (ж) права (ДМВН, с. 61); *А по его смерти, по указу государевомъ, принялъ правленіе полковникъ чернѣговскій Павелъ Полуботокъ, до которого зъ Москвы прислана грамота, **за подписаніемъ** правительствующаго сената, чтобъ до избрания гетмана править ему Малою Россією, по правамъ малороссійскаго народа, обще зъ старшиною енералною* (ЧЛ, с. 32); *Потимъ, прислана зъ Украины отъ полковника миргородского Даниіла Апостола и отъ всего войска малороссійскаго, **за подписомъ** рукъ всей полковой и сотенной старшины и товариства бунчукового и значкового, другая челобитная съ Коломаку, чрезъ канцеляристу Ивана Романовича, въ Пітербурхъ* (ЧЛ, с. 33); *Капитану Елисею Григорьевичу Пасинкову, глуховского гварнѣзону, позичены 20 р. денегъ и у негожъ взять облъгъ **за подписомъ** его и свидѣтеля Носенка* (ДХ, с. 406).

Проникнення канцеляризму в літописний і щоденниковий дискурси можна пояснити, з одного боку, його неприв'язаністю до тематики документів, проте з іншого – структурною закріпленістю, що сприяла його відтворюваності та подальшому легкому проникненню в тексти інших стилів і жанрів. Власне, більша кількість уживань дає підстави стверджувати про розвиток на російському мовному ґрунті мінімального фразеологізму *за рукою* як лексичного відповідника польського *za podpisem*, проте згадана стандартизація ділового документа в Російській імперії, зумовлена, безперечно, орієнтацією на європейські зразки, закріпила як основний у російській, а відтак і в українській мовах варіант *за подписью / за підписом*.

Обмежена сфера використання фразеологізму позначилася на тому, що в новій українській мові, за даними лексикографічних праць XIX – початку XX ст., у такій формі його не кодифіковано. У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка зафіксовано тільки варіанти *рука власна, рукою власною* 'зауваження при підписі:

власноручно' (Грінч., IV, с. 86), що засвідчують фразеологічну тяглість української мови. Не фіксує його й перекладний російсько-український фразеологічний словник «Фразеологія ділової мови» В. Підмогильного та Є. Плужника (1926 р.), проте маємо прийменниково-відмінкову форму *за підписью кого – за підписом чийм* (ФДМ, с. 197).

Нині вислів *за підписом* активно вживаний, про що зазначає С. Бирик: «У сучасній літературній мові усталився вислів *за підписам (підписами)*, коли йдеться про осіб, що затвердили той чи інший документ, напр.: “Шпачиха кинула клич негайно ж братися й писати анонімку за підписами всього селища” (О. Гончар); “Указ за підписом Президента набуде чинності з 1 березня 2002 року” і т. ін.» [1], хоч «Словник української мови» цього сполучення слів не реєструє. Аналіз сучасних лексико- і фразеографічних праць та корпусів української мови засвідчує вихід на периферію лексичного варіанта *за рукою*, окрім випадків цитування документів у наукових працях.

Висновки й перспективи. Наведений ілюстративний матеріал і дані словників засвідчують метафоричний зсув в іменнику *рука*, що, первинно реалізуючи значення знаряддя дії, властиве орудному відмінку, зазнав контекстуальних семантичних трансформацій і почав у сфері діловодства вживатися на позначення результату дії – підпису. Функціонування синонімічної пари *рука – подписание / подписание* ‘підпис’ у російській мові позначилося на утворенні мінімального фразеологізму *за рукою* внаслідок заміни в запозиченій конструкції *за подписем* іменникового компонента. Граматична форма числа субстантива залежала від кількості учасників, які засвідчували ту чи ту ділову ситуацію. Географія українських пам’яток та контекстуальне оточення слугують додатковим підтвердженням впливу російської мови на поширення цієї прийменниково-іменникової конструкції в українській. Перспективи дослідження вбачаємо у студіюванні фразеології пам’яток щоденникового дискурсу, що дасть змогу простежити особливості індивідуального фразотворення в загальноукраїнському фразеологічному контексті.

Умовні скорочення

АВВ – Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підг. до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 154 с.

АКНЗС – Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 рр. / гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова), Боряк Г. В., Брехуненко В. А. та ін. Київ, 1998–2019. Т. 1–8.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1863–1892. Т. 1–15.

Грінч. – Словарь української мови: [у 4 т.] / збір. ред. журн. «Киевская Старина»; упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. Т. 4. 563 с.

ДМ – Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.): [в 3 ч.] / под ред. Ал. Лазаревского. Киев : Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1893–1897; Дневник Якова Марковича / издав В. Модзалевский. Київ ; Львів : Накладом НТШ, 1913. Т. 4: 1735–1740 роки. VIII + 385 с.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Збірник актових документів / підг. до видан.: В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова, В. Ю. Франчук, Т. К. Черторизька. Київ : Наук. думка, 1981. 316 с.

ДХ – Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг. Киевъ : Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 524 с.

КЗК – Кременецька земська книга 1578 року / підгот. до вид. Л. В. Яшук ; [відп. ред. В. М. Мойсієнко, В. Д. Собчук]. Кременець : Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2018. 300 с. : іл.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / відп. ред. В. В. Німчук; упорядн.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. Київ : Наук. думка, 1991. 344 с.

ЛВ – Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720. Киевъ : Въ Лито-Типографическомъ Заведеніи Іосифа Вальнера, 1851. Т. 2. 612 + XVII с.

Мицик – Мицик Ю. З документації Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря XVII–XVIII ст. (маєтності в Острі). Ч. 2. *Сіверянський літопис*. 2008. № 5. С. 29–51.

Описание – Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года: съ Дополнениемъ о Запорожскихъ Козакахъ и Приложеніями, касающимися до сего описанія / [предисл. О. Бодянского]. Москва : Въ Университетской Типографіи, 1848. 56 с.

Описание 1 – Краткое Описание Малороссіи. *Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Кратного Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго»*. Кіевъ, 1878. С. 209–319.

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / підгот. до вид. В. А. Передрієнко. Кіїв : Наук. думка, 1987. 173 с.

ПЛ 1 – Пискаревский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Москва : Наука, 1978. Т. XXXIV. С. 31–220.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1912. Т. III. 1684 стб. + 272 стб. + 13 с.

СРЯ^{11–17} – Словарь русского языка XI–XVII вв. / отв. ред. С. Г. Бархударов. Москва : Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.

СРЯ¹⁸ – Словарь русского языка XVIII века / Ю. С. Сорокин (ред.). Санкт-Петербург : Наука, 1992. Вып. 7. 263 с.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. Кіїв : Наук. думка, 1978. Т. 2. 591 с.

Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. Кіїв ; Нью-Йорк, 2003. Кн. 2. 512 с.

ФДМ – Фразеологія ділової мови / уложили: В. Підмогильний, Є. Плужник. Кіїв : Час, 1926. 293 с.

ЧЛ – Черниговская лѣтопись по новому списку (1587–1725). *Черниговская лѣтопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкіе челобитные*. Изд. Ал. Лазаревского. Кіевъ, 1890. 44 с.

SP – Słownik Polszczyzny XVI wieku / red. Maria Renata Mayenowa. Warszawa: IBL PAN, 1998. Т. XXVI: PODOBA – POLŻYĆ. 481 s. URL: <http://spxvi.edu.pl>.

Список використаної літератури

1. Биби́к С. На підпис – до підпису. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine60-40.pdf>.
2. Гринчишин Д. Г. Из спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV–XV ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. Кіїв : Вид-во АН УРСР, 1962. Т. 5. С. 31–52.
3. Денисюк В. Фразеологія юридичної сфери у щоденниковому дискурсі. *Фахові мови й новітні підходи до їх викладання* : матеріали II Міжнародної онлайн-конференції / за ред. О. І. Чайки, О. С. Поліщука. Кіїв : Вид-во НУБіП України, 2021. С. 30–31.
4. Денисюк В. В. Наказание в свете фразеологии украинского языка первой половины XVIII века (на материале «Дневника» Якова Марковича). *Шамякінські читання: Письменник – Асоба – Час* : зб. наук. пр. / УА МДПУ імя І. П. Шамякіна ; редкал.: А. У. Сузько (адк. ред.) [і інш.]. Мазыр : МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2021. С. 94–101.
5. Золтан А. Некоторые аспекты польско-восточнославянских языковых контактов в области лексики. *Золтан А. Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. Москва : «Индрик», 2014. С. 155–170.
6. Керницький І. М. Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика «Війтівських книг» XVI–XVII ст. с. Одрехови колишнього Сяноцького повіту, на Лемківщині. *Дослідження і матеріали з української мови*. Кіїв : Наук. думка, 1964. Т. 6. С. 91–108.
7. Майоров А. П. Очерки региональной деловой письменности XVIII века. Москва : Азбуковник, 2006. 264 с.
8. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійського братства). Кіїв : Вид-во АН УРСР, 1961. 164 с.
9. Шулежкова С. Г. Вариантность устойчивых словосочетаний в языке южноуральских официально-деловых документов XVIII века. *Деловой язык XVIII века по архивным данным городов Челябинска, Кургана, Тобольска*: сборник статей. Челябинск, 2004. С. 34–65.

References

1. Bybyk, S. Na pidpys – do pidpysu. Retrieved from <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine60-40.pdf> (in Ukr.).
2. Hrynchyshyn, D. H. (1962). Iz sposterezhen nad administrativno-yurydychnoiu leksykoiu v ukrainskykh hramotakh XIV–XV st. [From observations on administrative and legal vocabulary in Ukrainian charters of the XIV–XV cc.]. In : *Doslidzhennia i materialy z ukrainskoi movy*. Т. 5. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 31–52 (in Ukr.).
3. Denysiuk, V. (2021). Frazeologia yurydychnoi sfery u shchodennykovomu dyskursi [Phraseology of the legal sphere in diary discourse]. In : *Fakhovi movy y novitni pidkhody do yikh vykladannia* : materialy II Mizhnarodnoi onlain-konferentsii / za red. O. I. Chaiky, O. S. Polishchuka. Kyiv: Vyd-vo NUBiP Ukrainy, 30–31 (in Ukr.).

4. Denisyuk, V. V. (2021). Nakazanie v svete frazeologii ukrainskogo yazyka pervoy poloviny XVIII veka (na materiale «Dnevnika» Yakova Markovicha) [Punishment in the light of the phraseology of the Ukrainian language of the first half of the XVIII century (based on the «Diary» of Yakov Markovich)]. In : *Shamyakinskiya chytanni: Pismennik – Asoba – Chas* : zb. navuk. pr. / UA MDPU imya I. P. Shamyakina ; redkal.: A. U. Suzko (adk. red.) [i insh.]. Mazyr : MDPU imya I. P. Shamyakina, 94–101 (in Russ.).
5. Zoltan, A. (2014). Nekotoryie aspekty polsko-vostochnoslavyanskikh yazykovykh kontaktov v oblasti leksiki [Some aspects of Polish-East Slavic language contacts in the field of vocabulary]. In : *Zoltan A. Inter Slavica. Issledovaniya po mezhslyavyanskim yazykovym i kulturnym kontaktam*. Moskva : «Indrik», 155–170 (in Russ.).
6. Kernytskyi, I. M. (1964). Sudovo-administrativna i suspilno-ekonomichna leksyka «Viitivskykh knykh» XVI–XVII st. s. Odrekhovoy kolyshnoho Sianotskoho povitu, na Lemkivshchyni [Judicial-administrative and socio-economic vocabulary of «Viitivskykh knykh» of the XVI–XVII cc. village Odrekhovoy of the former Sanok district, in the Lemkiv region]. In : *Doslidzhennia i materialy z ukrainskoi movy*. T. 6. Kyiv : Nauk. dumka, 91–108 (in Ukr.).
7. Mayorov, A. P. (2006). Ocherki regionalnoy delovoy pismennosti XVIII veka [Essays on regional business writing in the XVIII century]. Moskva : Azbukovnik, 264 s. (in Russ.).
8. Khudash, M. L. (1961). Leksyka ukrainskykh dilovykh dokumentiv kintsia XVI – pochatku XVII st. (na materialy Lvivskoho Stavropihiiskoho bratstva) [Vocabulary of Ukrainian business documents of the end of the XVI – the beginning of the XVII cc. (based on the material of the Lviv Stauropian Brotherhood)]. Kyiv : Vyd-vo AN URSSR, 164 s. (in Ukr.).
9. Shulezhkova, S. G. (2004). Variantnost ustoychivyykh slovosochetaniy v yazyke yuzhnouralskikh ofitsialno-delovykh dokumentov XVIII veka [Variation of stable phrases in the language of South Ural official business documents of the XVIII c.]. In : *Delovoy yazyk XVIII veka po arhivnym dannym gorodov Chelyabinska, Kurgana, Tobolska*: sbornik statey. Chelyabinsk, 34–65 (in Russ.).

V. V. DENYSIUK. PHRASEOLOGY OF THE DIARY DISCOURSE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURY

Summary. Introduction. *The urgency is due to the need to study the phraseology of the diary discourse of the Ukrainian language of the 18th century, as these monuments to clarify the formation of the phraseological fund of the Ukrainian language did not involve.*

Purpose. *The purpose of the article is to historical-etymological and semantic-structural analysis of phraseology **за рукою**, recorded in the diary discourse of the Ukrainian language of the first half of the 18th century.*

Methods. *To clarify the linguistic features of the analyzed phraseology, we used descriptive, comparative-historical methods, as well as the method of contextual and discourse analysis.*

Results. *The formation of phraseology is motivated by a metaphorical shift in the noun **рука**, which has undergone contextual semantic transformations and began to be used in the field of office work to denote the result of the action – the signature. The functioning of the synonymous pair **рука – подписание / подписанье** ‘signature’ in the Russian language affected the formation of minimal phraseology **за рукою** due to the lexical substitution of the noun component in the borrowed construction **за podpisem**. The geography of Ukrainian monuments and the contextual environment give grounds to assert the influence of the Russian language on the spread of the prepositional-noun construction in Ukrainian. The study of the peculiarities of Ukrainian-Polish, Ukrainian-Russian, Russian-Polish contacts at the level of literary languages contributed to the correct interpretation of the direction of getting the minimum phraseology into the Ukrainian language.*

Originality. *For the first time in Ukrainian studies, the article analyzes the formation and ways of penetration into the Ukrainian language of phraseology **за рукою**, identifies its specificity for business documents and the ability to function in different styles.*

Conclusion. *The main provisions concerning the study of the intersection of the traditional business style with the new diary at the phraseological level will allow the correct interpretation of the language practice of Ukrainians in the 18th century taking into account interlingual communication. We see the research prospects in the analysis of phraseology of monuments of diary discourse, which will allow us to trace the features of individual phrase formation in the all-Ukrainian phraseological context.*

Key words: *phraseology, minimal phraseology, stable combination of words, diary discourse, style, offices word, monuments of writing.*

Надійшла до редакції 21.02.21
Прийнято до друку 25.04.21